

Nada i Vlado SALZBERGER

„LETEĆA EKIPA“ OPĆINE OSIJEK

Nada Salzberger je rođena 14. januara 1923. u Našičkoj Breznici, od majke Milke, rođ. Klingenberg i oca Josipa Grinvalda. Od najuže porodice stradali su u holokaustu majka Milka i sestra Aleksandra (Sanda). Posle rata je radila kao službenik pošte u Karlovcu, zatim u I rajonu u Zagrebu; za vrijeme suprugovog slu-

žbovanja u Lučanima i Beogradu bila domaćica.

Vlado Salzberger je rođen 25. januara 1922. u Zagrebu od majke Hermine, rođ. Ašer, i oca Hermana Salzbergera. Majka, otac i sestra Mirjam (Mirica) su stradali u holokaustu. Posle rata je radio: kao oficir u Jugoslovenskoj narodnoj armiji, potom je studirao u Zagrebu, a kao inženjer radio u preduzeću „Milan Blagojević“ u Lučanima. Bio je pomoćnik generalnog direktora u preduzećima „Hemko“ i „Milan Blagojević“ u Beogradu.

Imaju sinove Fedora (Feđu) i Branka, četvoro unučadi i prauuku.

„Leteća ekipa“ je djelovala pri Židovskoj bogoštovnoj općini u Osijeku u razdoblju od oktobra-novembra 1941. do maja 1942. Poslije maja 1942, u Osijeku nije više bio jedan broj „stalnih“ članova ekipe, a promijenilo se i djelovanje same Općine, prestala je mogućnost za rad u đakovačkom logoru i „Leteća ekipa“ kao takva nije više postojala.

Postalo je vrlo aktualno gradilište Tenjskog naselja, a zatim i preseljenje osječkih Židova u to naselje. Ubrzo je uslijedilo transportovanje Židova iz naselja u koncentracione logore u Njemačkoj, odnosno Poljskoj.

U vrijeme djelovanja „Leteće ekipe“, stanje Židova u Osijeku i okolnim mjestima bilo je donekle karakteristično. U logore, za koje još nije bilo poznato da su to u stvari logori smrti, otpremljeno je nekoliko grupa muškaraca iz Osijeka i većina muškaraca iz okoline. Većina židovskih stanovnika u Osijeku, a pretežno ženski dio iz okoline, poslije prvih odvođenja živjeli su bez novih transporata oko devet mjeseci, razumije se u sasvim izmijenjenim uslovima. U pogledu smještaja boravilo je po nekoliko porodica u jednom stanu, u pogledu profesionalnog života su u svim radnjama i preduzećima bili ustaški povjerenici, pripadnicima slobodnih profesija je uglavnom onemogućen rad, kretanje je bilo zabranjeno bez nošenja „židovskih oznaka“, zatim je poslije određenog sata onemogućeno kretanje iz mjesta u mjesto... U pogledu psihičkog života, iako „neformulirana“, osjećala se stalna prijetnja neke katastrofe, a pored svakodnevnih i višestruko uvećanih egzistencijalnih briga, stalno se mislilo na odvedene iz vlastite familije, na rođake, na poznate, na Židove općenito. Sa nekima je održavana „veza“ preko dozvoljenog vida poštanskih pošiljki: dopisnih karata, slanja paketa... Bilo je stalnog šikaniranja po ulicama koje su naročito vršili pripadnici njemačke narodnosne grupe. Kolali su glasovi o stradanjima Srba, a o uspjesima i pokretu partizana, doduše dosta udaljenih, čulo se iz objava prijekog suda, a u nekim sredinama iz ilegalnih partizanskih, partijskih i skojevskih vijesti, što se moglo nazrijeti i iz samih ustaških novina.

Taj dosta dug interval između prvih transporata i masovnih transporata osječkih Židova može se možda objasniti sastavom osječkog stanovništva. Zanimajući određen procenat Srba i Židova, to stanovništvo je predstavljalo mješavinu Hrvata i Nijemaca, gdje su Hrvati, iako su bili u većini, osjećali izazovno jako djelovanje Nijemaca okupljenih oko „Kulturbunda“. U Osijeku se nalazio i Glavni stan njemačke narodnosne grupe u Hrvatskoj. U takvim okolnostima je moglo doći do paradoksa da se insistiranjem na vlastitom određivanju trenutka daljeg transportovanja Židova u logore izrazi izvjestan otpor, odnosno samostalnost u odnosu na požurivanje koje je je vršio njemački faktor. Međutim, najvjerojatnije je već potkraj 1941. imala najvažniju ulogu činjenica da je Židovska bogoštovna općina u Osijeku, zajedno sa Židovima okolnih mjesta, prihvatila ekonomsko izdržavanje logora u Đakovu. (Treba odmah reći da je time logor u Đakovu

dobio sasvim izuzetan tretman koji je imao sve do ustaškog upada u logor u aprilu 1942).

Sastav uprave Židovske bogoštovne općine je bio sasvim drugačiji od onog u mirno vrijeme. Dok je Općinom ranije rukovodilo manjeviše cionističko vodstvo, sada se sastav sasvim izmijenio. Ne znamo nikakovu listu općinara, ali smo u svakodnevnom kontaktu vidjeli ko je tu bio. Također ne znamo koji je kriterij imala hrvatska ustaška vlast pri davanju odobrenja za sastav ili sastavljanje Općinskog vijeća. Pri tom ne vjerujemo da je neko od općinara gajio iluzije da će mu kao općinaru biti lakša sudbina bez obzira na to što još nije bilo svijesti o katastrofalnosti te sudbine. Prema našem sjećanju, od općinara su tu bili dr Miroslav Fridman, predsjednik, inače advokat, zatim advokat dr Slavko Klajn, drvarski stručnjak Vlado Grinbaum, industrijalac Andrija Rip, vlasnik ili upravnik mlina Julio Sternberg, vlasnik kina Hari Vajngruber, apotekar Heht, vlasnik ili upravnik mlina Mautner i Viktor Bek. U stvari nije ni bilo neaktivnih općinara, ili se mi barem takvih ne sjećamo. Uz općinare je bio prisutan i aktivan Albin Levi, suprug učiteljice bivše Židovske osnovne škole, neka vrsta domara općinskih prostorija.

Vlado i Nada Salzberger u Osijeku 1941/42.

Osim Vlade Grinbauma koji je imao ženu katolkinju, te pomenutog Albina Levija koji je sa suprugom izbjegao uništenje i živi u Jerusalemu, svi pomenuti općinari su odvedeni u Tenje i zatim u logor uništenja. Neki od njih su, npr. Andrija-Bandi Rip, koliko se vidi iz pisama

iz Tenja bili izuzetno maltretirani još za vrijeme kratkotrajnog boravka u Tenju.

„Leteća ekipa“ nije odmah djelovala organizirano kao kasnije. U početku se dolazilo u Općinu i u skladu sa sve većim potrebama obavljani su spoljni, uglavnom fizički poslovi kakvih je u to vrijeme općinskih aktivnosti bilo veoma mnogo. Uslijed nastale problematike, sve obimnijeg posla, te uslijed izvjesnih nesporeda između nekih članova Općinskog vijeća i omladinaca na liniji „poštovanja ličnosti“ omladinaca, negdje polovinom novembra 1941. došlo je do razjašnjavanja između omladinaca i općinara, što se završilo time da se ekipa nekako organizaciono oformila, a od tog trenutka su i odnosi sa općinarima, svima bez izuzetka, postali veoma dobri i efikasni.

Prvi i stalni uži sastav „Leteće ekipe“ činili su Ivo Šoten, svršeni gimnazijalac, Zvonko (Levi) Šmit, bravarski radnik, Vlado (Šmuel) Salzberger, svršeni gimnazijalac, stolarski učenik, Zvonko Dražziger, svršeni gimnazijalac, Riko Fraj, Franjo Vajs Muki i Herman Haberfeld (došao nešto kasnije). U ovom sastavu nije moguće prepoznati bilo kakvu predratnu šemu. Bio je to manje-više slučajan skup, ali to su bili mladi ljudi koji su se na svakodnevnom zadacima toliko ujedinili da se ne sjećam nijedne sporne situacije. Pa i sa kasnije, uslijed obimnosti posla pridošlim članovima ekipe među kojima je postojala izvjesna generacijska razlika, u odnosima nije bilo nikakvih problema. Treba napomenuti da je „Leteća ekipa“ primala zadatke kao takva, a zatim je internom samostalnom razdiobom poslova obezbjeđivala njihovo izvršenje. Radilo se na pomoći pri sve učestalijim prisilnim preseljenjima Židova u zajedničke stanove, na oformljenju Židovske menze, na takozvanoj „Skrbi za logore“, a to su bili konkretni poslovi oko prikupljanja pomoći koja je upućivana logorašima u Jasenovac, kao i na mnogim drugim poslovima.

Od druge dekade decembra 1941. vršene su užurbane pripreme za prihvatanje logorašica u Đakovački logor. Jedan od najprečih poslova „Leteće ekipe“ na samom početku sastojao se u tome da se mlin biskupije u Đakovu, određen za prihvatanje žena i djece, Židovki iz Bosne, dovede u donekle prihvatljivo stanje koje bi odgovaralo za nekakav smještaj. Radove oko adaptacije mlinskih prostorija završavali smo i u prisustvu samih logorašica i uz pomoć mladih osoba među njima. Veliki posao predstavljalo je pravljenje ležajeva-prični na svim spratovima velikog mlina, pa ograđivanje jednog dijela prizemlja, izgradnja posebnih prostorija za ekonomske potrebe, kancelariju, zatim izgradnja uređaja za umivanje, spoljnih latrina, i slično.

Sa posebnom pažnjom je „Leteća ekipa“ učestvovala u prihvatu prve grupe (kasnije i ostalih grupa) žena i djece. Dok su određene domaćice pripremale topao napitak i prvu hranu, članovi „Leteće ekipe“ su sačekivali žene pristigle vozom i odvodili ih u nastambu, a pošto je bilo mnogo veoma starih osoba, neke su formalno prenosili do ležajeva. Većina članova „Leteće ekipe“ su bili omladinci od 19 do 20 godina starosti, pa su u pristiglim ženama iz Sarajeva, Olova, Travnika, Žepča i drugih mjesta gledali svoje majke, sestre, bake... Posebno su bili pod dojmom ponašanja nejakе dječice koja su, iako umorna i gladna, bila nevino vesela i nestašna. Sve je to, kako nam se čini, dalo novu snagu svakome od nas.

Grupa članova „Leteće ekipe“ koja je delovala pri Židovskoj općini u Osijeku od novembra 1941. do maja 1942.

Slijedio je period intenzivnog rada na obje lokacije: u Osijeku u Općini za potrebe njenog rada i u Đakovu u logoru. U logoru u Đakovu radilo se na poboljšanju životnih uslova, na organizaciji boravka u

logoru, na pomoći pri stvaranju osnovnih uslova za medicinsku službu, na oformljenju „dječjeg vrtića“ i slično, a u Osijeku se rad proširio i na prikupljanje pomoći za Đakovo. Veliki broj djece prebačen je iz logora židovskim obiteljima u Osijeku, kao i židovskim obiteljima koje su živjele u okolnim mjestima, u Našicama, Vinkovcima, Donjem Miholjcu i drugim. U tom radu se posebno angažirala Juliška Kraus, a tu djeću je često trebalo i odvesti do njihovog mjesta boravka.

Razumije se da se „Leteća ekipa“, koju su sada nazvali i „Ekipa Đakovo“, morala proširiti za tako obiman posao, pa su u njenom sklopu radili i omladinci Dragutin (Hajim) Kon, Eli Goldštajn, Švarc (Rojbek), Zdenko Volf, Janoš Kon i Nada (Rahel) Grinvald. Na određenim poslovima „Skrbi za logore“, oko popravke i prikupljanja odjevnih predmeta, neovisno od „Leteće ekipe“ radilo je i dosta djevojaka, na primjer Ljerka Adler, Mina Fišer, Melanka Inselt, Lola Atijas (djevojka iz logora Đakovo), Bek i druge. Sa rada u Đakovu sjećamo se i Zlatka Vamošera, Vlade Krausa, Branka Polaka i Branka Mautnera, koji su takođe saradivali kada je bilo najpotrebnije.

Mada vjerujemo da o Đakovačkom logoru treba posebno pisati, ipak želimo istaći i angažovanje Leva Kistera u pojedinim akcijama, a u sklopu židovske administracije logora, pored upravnika Vlade Grinbauma, svojim cjelokupnim radom zaslužuju posebno istaknuto mjesto i Ladislav (Eli) Grinbaum, dr Ladislav Lederer i rukovodilac logorske administracije Dragutin Glasner. Na poslovima oko snabdijevanja logora radio je i izvjestan broj lica iz okolnih židovskih općina koja nismo poznavali, na primjer Samuel Grinvald iz Vinkovaca, te izvjesni Špiler također iz Vinkovaca, koji je, opravdano ili ne, imao „oreol“ policijskog doušnika.

Već je pomenuto kako je pojava logorašica, starih i nemoćnih baka, žena u srednjim godinama prepunih briga za sinove i muževe koji su odvedeni na neku desetu stranu, mladih majki sa sitnom dječicom, mladih djevojaka, dala veliki emocionalni podstrek „Letećoj ekipi“ za puno angažovanje. To se nešto kasnije pretvorilo i u izrazito međusobno poštovanje između logorašica i omladinaca i omladinki „Leteće ekipe“. Značajnu ulogu među logorašicama je imala grupa djevojaka koje su ranije bile okupljene u naprednom sarajevskom društvu „Matatja“, a koje su sada bile duša nekih aktivnosti u logoru. To međusobno poštovanje je možda najbolje došlo do izražaja u zajednički pripremljenoj proslavi godišnjice demonstracija povodom 27. marta u samom logoru.

Postavlja se pitanje kako to da i pored postojanja tako svjesne grupe omladinki u logoru, pored veza sa okolinom i postojanja „Leteće

ekipe“ nije došlo do bjekstva iz logora. Iz ličnog iskustva znamo i da lica iz našeg kruga koja su učestvovala u određenim vidovima ilegalnog rada nisu tada ni pozivana, a niti inače animirana za odlazak u partizane. Zatim, sama činjenica da je logor imao tretman kakav je imao, a koji se, i pored neznanja koje je vladalo o pravom obilježju ostalih logora, morao smatrati neobičnim u pozitivnom smislu, povezana sa činjenicom da je svaka omladinka imala još nekog starijeg u logoru, doprinijela je tome da niko nije želio da svojim postupkom dovede u pitanje položaj cijelog logora.

Poseban udarac, ali i izazov, za sve u logoru i angažovane oko logora predstavljala je epidemija pjegavog tifusa koja je imala osnovu u brzom širenja ušiju, čemu se nije moglo oduprijeti u prepunjenom logoru naknadnim transportima iz raznih bosanskih mjesta, te transportom vjerojatno zaraženih žena iz logora Stara Gradiška. Dobro se sjećamo da je veliku borbu na čelu sanitetske grupe vodio dr Laci Lederer, ali se na kraju morao suočiti sa neizbježnošću epidemije. U akciji oko raskuživanja logora učestvovalo je cjelokupno jezgro „Leteće ekipe“ zajedno sa izvjesnim brojem starijih lica iz administracije logora i Općine, te izvjesnim ljudima sanitetske struke iz Đakova. S obzirom na to da je taj rad značio mirenje sa eventualnim dobivanjem tifusa jer je bilo neminovno da se u poslu koji je preuzela „Leteća ekipa“ bude izložen ušima u dodiru sa bolesnicima, to je cijeli rad bio na strogo dobrovoljnoj bazi (kao uostalom i sav drugi rad, ali je ovdje to bilo posebno naglašeno), pa i pored toga nije bilo nijednog omladinca koji je bio upitan, a da nije prihvatio svoju dužnost.

Za smještaj oboljelih osoba i onih sa vjerojatno poodmaklom inkubacijom bila je određena jedna velika prizemna prostorija. Nije bilo vremena da izgradimo ležajeve kao u ostalim prostorijama, nego su oni napravljeni na podu sa strunjačama. Trebalo je dopremiti bolesnice iz svih dijelova mlina, sa svih spratova, sa udaljenih ležajeva, a najveći broj njih nije bio sposoban da učini ijedan korak jer su u pitanju bile pretežno starice u veoma poodmaklim godinama. Trebalo je vidjeti Ivu Šotena, koji je bio zadužen za njihov premještaj, kako ih na rukama ili na leđima prenosi sa njihovih prični preko stepenica do novog smještaja. Po njemu su plazile uši, ali on je neumorno i bez prestanka nosio i nosio. Za svaku staricu, za svaku ženu imao je i lijepu riječ, bio je i energičan kad je trebalo, ali je uvijek tim zaplašenim i izmučenim ženama znao izmamiti neki smiješak. Stariji općinar apotekar Heht je bio određen za raskuživanje odjeće i stvari šurenjem. Taj sredovječni

čovjek je predano trčao uvijek po novu gomilu stvari punih ušiju, stario se da ispod njegovog kotla ima uvijek dovoljno vatre, borio se da što više stvari prođe temeljito kroz taj vid raskuživanja. Sigurno je znao kakvu opasnost predstavljaju te stvari, ali on ih je revnosno prenosio i nijednim gestom nije pokazivao da zbog toga treba da trpi njegov samoprijegoran rad.

Početak aprila 1942, u krugu „Leteće ekipe“ rodila se ideja da se prilike u logoru na neki način registruju, da se sačuva dokumentacija o tome i eventualno pošalje Međunarodnom crvenom krstu, ili se upotrijebi prilikom suđenja ustašama – u što se inače nije uopće sumnjalo. Odlučeno je da se izvrši snimanje, pa je Vlado Salzberger ponovno uzeo foto-aparat od osobe koja ga je primila na čuvanje (poznato je da Židovi nisu smjeli imati foto-aparate). Aparat je tajno unešen u logor sa znanjem Vlade Grinbauma, pa je Salzberger nekoliko dana intenzivno snimao, pri čemu je zbog konspiracije bio sa tim upoznat samo mali broj logorašica, uglavnom omladinki iz „Matatje“. One su često predstavljale fizički paravan da bi bile „uhvaćene“ najkarakterističnije pojedinosti logora: pretrpan smještaj, nehigijenske prilike, očajno stanje sa veoma malim brojem latrina (za povećanje njihovog broja nije dobijena dozvola) i slično, a da se ne bi vidjelo da se snima. Uveče je aparat ostavljan sakriven u logorskoj kancelariji, dostupan jedino osoblju i zatočenicama koje su tu radile, i ostao je i posljednjeg dana boravka „Leteće ekipe“ u logoru, tj. dan prije iznenadnog upada ustaša u logor.

Ono što znamo o sudbini foto-aparata, naknadno nam je ispričano. Naime, kad su ustaše vršile jedan od prvih obilazaka logora vodile su i dr-a Čeledu, liječnika iz Đakova. Pri obilasku logorske kancelarije, jedna od mladih zatočenica je potajno dr-u Čeledi, imajući povjerenje u njega, tutnula u ruku foto-aparat i on ga je iznio iz logora. Poslijeratni pokušaj da se dođe do filma iz aparata nije uspio jer je dr Čeleda navodno već bio ubijen.

Posljednji dan boravka „Leteće ekipe“ u Đakovu bio je 16. april 1942. Kao i obično, članovi ekipe su krenuli u logor, a radi opreznosti su dvojica pošla da osmotre situaciju, što je redovno činjeno. Njihov izvještaj je glasio: na ulazu u logor su umjesto policajaca postavljani ustaški mitraljezi i stražari ustaše. Tako se završio rad „Leteće ekipe“ u logoru Đakovo, a poslije toga je nastavljen na poslovima Židovske općine u Osijeku. Međutim, bio je ozbiljno ometen ne samo teškim utiskom koji je ostavio ustaški upad u Đakovački logor (a o čijim posljedicama se još ništa nije pouzdano znalo) nego i učestalim

odvođenjem, odnosno pozivima na prisilne radove, naročito na Tenjskom naselju.

Nada i ja smo iznenada 11. maja 1942. morali napustiti Osijek. Mi smo već nekoliko mjeseci imali propusnice koje su novcem i brigom mog oca bile ilegalno dobivene od jednog službenika kotarske ili općinske vlasti u Našicama. Međutim, nalazeći se usred rada „Leteće ekipe“, te imajući u vidu da smo oboje imali velike porodice koje nemaju mogućnosti da pokušaju pobjeći, mi smo te propusnice ostavili nekorišćene dok se nije dogodio „10. maj“.

Tog dana vraćali smo se oboje sa prisilnog rada na Tenjskom naselju u grupi sa Kalmanom Konom (Kalman Vajs, ime poslije rata) i sa još tri-četiri omladinca. Uslijedio je događaj, već drugdje opisan, kada je Kalman naočigled velikog broja ljudi na ulici i onih na kućnim prozorima, pružio fizički otpor pripadnicima njemačkog Hitlerjugenda, pa je zatim uhapšen. Poslije pokušaja bjekstva, opet je uhvaćen, mučen i izubijan u Komandi folksdojčerskog Einsatzstaffela. Iste večeri mi je dojavljeno da su ustaše u Židovskoj menzi uz prijetnju oružjem vršile istragu o tom događaju, pri čemu su insistirale na tome da je u grupi sa Kalmanom bila i jedna djevojka. Tom prilikom su došli do Nadinog imena, pa sam te iste večeri otišao po Nadu i odveo je do naših dobrih poznanika, a sutradan smo se umješnošću taksiste Bolvarija prebacili u Našice gdje su se nalazili moji roditelji i sestra i odakle su nam važile propusnice. Poslije deset dana napustili smo Našice i nakon dramatičnog putovanja stigli u Mostar.

U Mostaru smo boravili oko mjesec dana, uzaludno tražeći posao. Živjeli smo od pomoći Židovske općine. Tu smo dobili vijest o odvođenju mojih roditelja i sestre i svih preostalih Našićana u Jasenovac. Kad su potkraj juna učestale sve alarmantnije vijesti o dolasku Francetićevih „crnih“ ustaša napustili smo Mostar. Naše propusnice su bile za Crikvenicu, a brodom iz Metkovića smo stigli do Omiša. U Mostaru nam je italijanska Komandantura stavila klauzulu na propusnice da se „ne može u Split“ jer je Split anektirala Italija. Omiš je bio posljednja luka pred Splitom.

U Omišu smo ostali od početka jula do početka decembra 1942, s tim što smo do oktobra bili slobodni i pod zaštitom italijanskih vlasti. Zajedno sa ostalim Židovima u Omišu (bilo nas je svega šestoro), od oktobra smo bili zatočeni u jednu zgradu pod stražom italijanske vojske. U Omišu smo primili posljednja pisma od Nadine majke i sestre koje su nas obavijestile o transportima osječkih Židova u logore,

a to je bilo i posljednje što smo čuli o Nadinoj majci, sestri i mnogobrojnoj familiji.

Početak decembra smo prebačeni u Sumartin na Braču gdje je u jednom nedovršenom hotelu bio ustanovljen logor za oko sto pedeset ljudi. Smješteni u sobama sa namještajem napravljenim od sanduka i stvarima dobijenim od stanovništva proveli smo oko šest mjeseci logorskog života. Kapo je bio Franjo Špicer (drugo ime književnika Ervina Šinka) koga su izabrali logoraši. On je zbog svog optimizma i uopće bio veoma omiljen, posebno među omladinom.

Oko polovine maja 1943, iz Sumartina i drugih logora sa teritorije pod italijanskom vlašću izvršeno je transportiranje na otok Rab na kome je oformljen veliki logor za Židove. I tu je za kapoa ponovo izabran Franjo Špicer.

Kad je kapitulirala Italija, kao logični rezultat živog ilegalnog rada u logoru formiran je Jevrejski rapski bataljon.